

Ryszard Gerlach

BADANIA JAKOŚCIOWE W PEDAGOGICE PRACY

Streszczenie

W badaniach z zakresu pedagogiki pracy wskazane jest poszerzenie spektrum stosowanych metod badawczych. Chodzi tu nie tylko o metody ilościowe, ale również jakościowe. Uznać można, że problematyka badawcza pedagogiki pracy wyraźnie wskazuje na przydatność takich metod. Pedagogika pracy, z uwagi na specyficzne tereny i problemy badawcze, jest w moim przekonaniu szczególnie pretendowana do wykorzystywania na szeroką skalę metod jakościowych. Przykłady zastosowania takich metod ukazano w prezentowanym artykule.

Słowa kluczowe: pedagogika pracy, metodologia badań, badania jakościowe, metody badań jakościowych.

QUALITATIVE RESEARCH IN THE PEDAGOGY OF LABOUR

Abstract

In the research within the pedagogy of labour, there is the need to broaden the choice of research methods. Both quantitative and qualitative methods may be in question. It can be assumed that such methods will prove useful as far as the issues of the pedagogy of labour are concerned. The pedagogy of labour, due to its specific scope and issues, is suited for using qualitative research methods to a large extent. The article presents examples of using this kind of methods.

Key words: the pedagogy of labour, research methodology, qualitative research, qualitative research methods

Wprowadzenie

Jednym z warunków usamodzielnienia się danej dyscypliny czy subdyscypliny naukowej jest posiadanie własnej metodologii badań. Twórcy, a później także inni reprezentanci pedagogiki pracy wielokrotnie starali się uzasadnić, że ta subdyscyplina pedagogiczna taką metodologię posiada. Piszę starali się uzasadnić, ponieważ już we wcześniejszych publikacjach wyrażałem co do tego pewne wątpliwości, sugerując, aby większą niż do tej pory uwagę zwracać właśnie na metodologię, co szczególnie jest oczekiwane przez młodych adeptów nauki zajmujących się badaniami z zakresu pedagogiki pracy¹. Spotkania naukowe odbywające się w ramach konferencji i seminariów są dobrą okazją do podejmowania dyskusji na ten temat. Ważne

¹ R. Gerlach, *Pedagogika pracy – subdyscyplina bez metodologii badań?*, [w:] R. Gerlach (red.), *Pedagogika pracy w perspektywie dyskursu i przyszłości*, Bydgoszcz 2010.

wydają się też publikacje, w których zagadnienia z tego zakresu są podejmowane. Biorąc pod uwagę fakt, że publikacji na temat metodologii pedagogiki pracy jest bardzo mało, uznałem, że warto na ten temat kilka refleksji przedstawić, skupiając się szczególnie na uzasadnieniu konieczności prowadzenia badań jakościowych. Nie zawsze będą to jednoznaczne stwierdzenia, częściej pytania i wątpliwości, formułowane na podstawie własnych przemyśleń, ale także przeglądu i analizy przebiegu badań prowadzonych w ramach tej subdyscypliny pedagogicznej, również w ramach prac promocyjnych, doktorskich i habilitacyjnych.

Przydatność badań jakościowych w pedagogice pracy

Twórcy pedagogiki pracy już wiele lat temu uznali, że każdy rodzaj problemu wymaga odrębnego układu metod, a jak pisał Tadeusz Nowacki, zastosowanie jakiegokolwiek metody badawczej jest ściśle związane i uzależnione od przedmiotu badań i jego właściwości. Są to elementy nierozzerwalnie ze sobą połączone, a niektórzy metodolodzy mówią wręcz, że stanowią jedność². W opracowaniach z zakresu metodologii, metody występują najczęściej w oderwaniu od treści badawczych, są przedmiotem opisu i klasyfikacji. Ta ich abstrakcyjność powoduje, że opracowania takie nie przynoszą bezpośredniej korzyści, szczególnie młodym badaczom, poszukującym pomocy metodologicznej. Dotyczy to również w znacznym zakresie pedagogiki pracy.

Analizy badań prowadzonych przez reprezentantów pedagogiki pracy, szczególnie osób ubiegających się o uzyskanie kolejnego stopnia naukowego, pozwalają zauważyć ograniczanie rodzaju stosowanych metod badawczych. Przebieg i wyniki wielu badań podejmowanych w ostatnich latach upoważniają do stwierdzenia, że dominuje wśród badaczy sondaż diagnostyczny lub, posługując się terminologią pedagogiki pracy, metoda badania opinii. Ankieta i wywiad, to najpopularniejsze techniki, które zdaniem badaczy umożliwiają rozwiązanie, jeżeli nie wszystkich, to przynajmniej większości problemów badawczych. Wielu badaczy jest przekonanych, że wypowiedzi osób bezpośrednio, lub tylko pośrednio zainteresowanych danym problemem, wystarczą do jego rozwiązania, a w wielu przypadkach formułowania wniosków globalnych i uogólnień. Czasami jako metodę uzupełniającą stosuje się badanie dokumentów. W taki sposób prowadzone są badania zarówno przez poszczególnych badaczy, jak i zespoły badawcze. Jako przykłady można wymienić badania na temat losów absolwentów szkół zawodowych, programów kształcenia zawodowego, modułowych programów nauczania w kształceniu zawodowym, standardów kwalifikacji zawodowych, jakości kształcenia zawodowego i wielu innych. Czy stosowanie takiego zestawu metod badawczych wystarczy do rozwiązania problemów wchodzących w zakres pedagogiki pracy? Jestem przekonany, że nie. Bardzo rzadko zdarza się bowiem, że rozwiązanie jakiegoś problemu możliwe jest za pomocą jednej metody, a nawet jednego narzędzia badawczego. Nasuwa się w związku z tym kolejne pytanie? Dlaczego w wielu badaniach ograniczamy się tylko do tak niewielkiego zakresu instrumentarium badawczego? Czy wynika to z przekonania, że stosowane metody są najbardziej odpowiednie do rozwiązania danego problemu naukowego, czy może do stosowania innych nie jesteśmy przygotowani? Trudno jednoznacznie na to pytanie odpowiedzieć.

² T. Nowacki (red.), *Metodologia pedagogiki pracy*, Warszawa 1978, s. 9.

Bardziej prawdopodobne wydaje się nie w pełni zadowolające przygotowanie metodologiczne reprezentantów tej subdyscypliny pedagogicznej. Może to być po części konsekwencją nie w pełni zadowolającego kształcenia w zakresie metodologii, wspomnianego już często odewniania metod od problemów badawczych, a także braku opracowań z zakresu metodologii pedagogiki pracy.

Uznać więc można, że w badaniach z zakresu pedagogiki pracy, a może nawet szerzej pedagogiki króluje ankietyzacja. Dlatego postulat znacznego poszerzenia spektrum metod badawczych jest w moim przekonaniu w pełni słuszny. Chodzi tu nie tylko o metody ilościowe, ale również jakościowe. Uznać można, że problematyka badawcza pedagogiki pracy wyraźnie wskazuje na przydatność takich metod. Zastanowić się więc warto jakie metody badań jakościowych są możliwe do wykorzystania i w badaniu jakich problemów z zakresu pedagogiki pracy okazać się mogą przydatne. A oto kilka przykładów:

- obserwacja procesu pracy (fotografia dnia pracy, obserwacja migawkowa) w przypadku badania pracy);
- wywiad dotyczący poziomu (stopnia) adaptacji nauczycieli kształcenia zawodowego do nowego modelu szkolnictwa zawodowego;
- wywiad na temat akceptacji przez pracodawców podziału zawodu na specjalistyczne kwalifikacje, czy ich zdaniem to uszczegółowienie zawodowe ma racje bytu w praktyce gospodarczej;
- wywiad dotyczący efektywności kształcenia zawodowego, a także przydatności zawodowej absolwentów, oraz jakości ich funkcjonowania w procesie pracy i efektywności poruszania się na rynku pracy itp.;
- jakościowa analiza (tekstów) dokumentów związanych z procesem pracy (schematów organizacji, informacji o procedurach, dzienniki zadań, raporty czynności);
- monografia pedagogiczna (w przypadku badania konkretnego zakładu pracy jako środowiska wychowawczego);
- metoda biograficzna (stosowana gł. w socjologii, w tym: autobiografia (dana osoba sama opisuje swoje losy zawodowe); psychobiografia (analiza osobowości zawodowej); biografia tematyczna (analiza losów danej osoby pod kątem związanym z naszym przedmiotem badań); historiografia (analiza losów osoby w danych warunkach historycznych); socjobiografia (analiza losów danej osoby w danych warunkach społeczno-kulturowych);
- studium przypadku (np. kiedy badamy wartość pracy w życiu danego człowieka);
- technika pogłębionego wywiadu indywidualnego z pracownikiem/pracownikami, pracodawcą, a także z osobami współpracującymi na wybrany temat poświęcony pracy;
- analiza wytworów pracy, kiedy np. oceniamy efektywność procesu pracy;
- obserwacja procesu wychowania przez pracę i zajęć technicznych;
- wywiad pogłębiony z wychowankami i opiekunami/rodzicami nt. roli pracy w wychowaniu;
- monografia pedagogiczna (w przypadku badania konkretnej instytucji oświatowo-wychowawczej lub opiekuńczej pod względem realizacji wychowania przez pracę);

- jakościowa analiza dokumentów stosowanych w procesie orientacji, poradnictwa i doradztwa zawodowego (np. wewnątrzszkolnego systemu doradztwa zawodowego; przygotowania szkoły do pomocy w wyborze drogi edukacyjno/zawodowej);
- obserwacja procesu doradczego (w sytuacji wyboru szkoły/zawodu lub zmiany zawodu; a także kształcenia przyszłych doradców);
- studium przypadku konkretnej osoby radzącej się (np. badanie aspiracji zawodowych i planów);
- wywiady pogłębione z doradcami zawodowymi i radzącymi się nt. efektywności i oceny procesu orientacji, poradnictwa i doradztwa zawodowego, a także z nauczycielami o ich przygotowaniu do wspierania uczniów w tym zakresie;
- metoda biograficzna, kiedy opisujemy losy osób radzących się;
- jakościowa analiza (tekstów) dokumentów prezentująca stan szkolnictwa zawodowego (np. poziom zdawalności zewnętrznych egzaminów zawodowych i egzaminu maturalnego; aktywność szkoły w pozyskiwaniu środków na sprzęt oraz doskonalenie nauczycieli; innowacyjne metody nauczania, materiały dydaktyczne wdrożone w szkole);
- obserwacja (np. organizacji zajęć praktycznych i praktyk zawodowych; wyposażenie szkoły w sprzęt komputerowy i pomoce dydaktyczne)
- metoda badania wytworów uczniów (np. gdy oceniamy ich wyniki w szkole);
- technika pogłębionego wywiadu indywidualnego z dyrektorami szkół i centrów kształcenia praktycznego; nauczycielami i kandydatami na nauczycieli; z uczniami; przedstawicielami jednostek samorządu terytorialnego; pracodawcami (np. gdy *badamy* predyspozycje do *zawodu* nauczycielskiego; potencjał kadry pedagogicznej; monitorujemy losy i przydatność *zawodową* absolwentów; badamy związek kształcenia z potrzebami rynku pracy);
- metoda sędziów kompetentnych (gdy opisujemy jakość i efektywność kształcenia; adekwatność kształcenia zawodowego w szkole zawodowej do potrzeb rynku pracy);
- metoda biograficzna (gdy również monitorujemy losy i przydatność *zawodową* absolwentów);
- monografia pedagogiczna (gdy chcemy poznać daną szkołę zawodową, jej strukturę, zasady, którymi się kieruje, efektywność podejmowanych przez nią działań wychowawczych. Celem jest również opracowanie pewnych ulepszeń czy też rozwojowych prognoz);
- obserwacja (np. organizacji zajęć);
- technika pogłębionego wywiadu indywidualnego z organizatorami, nauczycielami i uczestnikami edukacji dorosłych na wybrany problem badawczy;
- metoda sędziów kompetentnych (kiedy oceniamy jakość i efektywność tej edukacji, jej prognozy na przyszłość);
- metoda biograficzna oraz studium przypadku (gdy badamy motywacje uczestnictwa, korzyści, bariery w edukacji dorosłych);
- jakościowa analiza (tekstów) dokumentów;
- obserwacja procesu pracy (i np. przebiegu rekrutacji, edukacji w zakładzie pracy);

- jakościowa analiza (tekstów) dokumentów w zależności od przedmiotu badań np. działalności edukacyjnej, programów pracowniczych, stosowanych form zatrudnienia, itp.

Jak wynika z powyższych przykładów zastosowań metod jakościowych w badaniach z zakresu pedagogiki pracy jest wiele. Może ktoś powiedzieć, że w podobny sposób odnieść można te metody do innych subdyscyplin pedagogicznych, ale będzie miał tylko częściową rację. Pedagogika pracy, z uwagi na specyficzne tereny i problemy badawcze, jest w moim przekonaniu szczególnie pretendowana do wykorzystywania metod jakościowych. Przykładem może tu być metoda obserwacji. Jeżeli przyjmiemy, że obserwacja jest metodą badań naukowych polegającą na planowym i systematycznym postrzeganiu faktów, to w badaniach pedagogicznych dotyczy ona przede wszystkim przebiegu procesu dydaktyczno-wychowawczego, a także zachowań uczniów oraz postaw nauczycieli i rodziców. Często podkreśla się, że jest to jedna z najbardziej wszechstronnych metod zbierania danych, która umożliwia dostarczanie faktów, a nie tylko opinii. W pedagogice pracy obserwacja obejmuje znacznie szerszy zakres problemowy. Poza dostarczaniem informacji o przebiegu procesów edukacyjnych, szczególnie w odniesieniu do edukacji zawodowej szeroko rozumianej, obserwacja czynności wykonywanych przez człowieka pracującego jest jedną z głównych metod badania pracy. Badanie pracy leży natomiast u podstaw rozwiązywania większości problemów szczegółowych pedagogiki pracy, w szczególności w takich obszarach problemowych, jak przede wszystkim: zawodoznawstwo, kształcenie zawodowe oraz zawodowa edukacja ustawiczna dorosłych. Dla pedagoga pracy szczególnie interesująca jest umiejętnościowa strona działania człowieka. Badanie pracy jest między innymi niezbędnym elementem opracowywania krajowych ram kwalifikacji oraz programów kształcenia zawodowego, a także klasyfikacji zawodów i specjalności. Przydatne też z pewnością okazać się może podczas badania problematyki doradztwa zawodowego i personalnego, a także procesów adaptacji społeczno-zawodowej pracowników oraz rozwoju ich kariery zawodowej. To oczywiście tylko przykłady problemów, które przy zastosowaniu tej metody można badać. Inną metodą, szczególnie przydatną właśnie w pedagogice pracy jest metoda badania wytworów. Dotyczyć to może zarówno praktycznego kształcenia zawodowego, jak i funkcjonowania pracownika na stanowisku pracy.

Warto w tym miejscu odwołać się do Stanisława Palki, który stwierdza, że w toku badań jakościowych poznaje się świat emocji, oczekiwań, nastawień, przeświadczeń, chęci, lęków, obaw, nadziei dzieci, młodzieży i dorosłych. Poznanie to, jakkolwiek zredukowane do jednego miejsca i czasu, bez możliwości uogólniania wyników na całą populację badanych osób, nacechowane subiektywizmem badacza i poznawanych osób, jest kluczem do rozumienia i interpretowania postaw i zachowań oraz sytuacji życiowej indywidualnej i społecznej uczniów i wychowanków oraz nauczycieli, wychowawców i rodziców. Ten kapitał informacyjny wzbogacony o dane z badań empirycznych ilościowych, służy wyjaśnianiu faktów, zdarzeń i procesów, daje podstawy do prób całościowego poznania pedagogicznego³.

³ S. Palka, *Humanistyczne podejście w badaniach pedagogicznych i praktyce pedagogicznej*, [w:] D. Kubinowski, M. Nowak, *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, Kraków 2006, s.77.

Odnosząc badania w pedagogice pracy do wyróżnionych w metodologii podziałów, uznać można, że nie zawsze możliwe jest przyporządkowanie niektórych badań do jakiejś klasyfikacji. Najbardziej zasadniczy podział, który funkcjonuje w nauce, to podział na:

- badania podstawowe (poznawcze), mające na celu wzbogacenie wiedzy danej dyscypliny przez formułowanie ogólnych praw naukowych;
- badania stosowane, umożliwiające sformułowanie wniosków, które mogą być wdrożone do praktyki, w celu poprawy efektywności działania.

Zastanowić się więc warto, z jakimi rodzajami badań mamy do czynienia w pedagogice pracy? Analizy pozwalają uznać, że w przypadku badań zespołowych realizowanych w ramach projektów badawczych, wykonywanych często na zamówienie występują w dominacji badania stosowane. Są one przydatne do rozwiązywania problemów, jakie pojawiają się w codziennej działalności ludzi, funkcjonujących w przypadku pedagogiki pracy nie tylko w obszarze edukacji, głównie zawodowej, ale także na przykład w zakładach pracy traktowanych jako środowisko społeczne. Wynika to także z celu tych badań, którym jest często wykorzystanie ich wyników w praktycznej działalności edukacyjnej. Zbyt rzadko w moim przekonaniu, jeśli w ogóle są, prowadzi się badania podstawowe. Konsekwencją tego jest słaby stan teorii naukowych w dziedzinie pedagogiki pracy. Jest to słabość tej subdyscypliny pedagogicznej. Wiele badań, szczególnie tych prowadzonych przez młodszych adeptów nauki, a mających też często prowadzić do uzyskania stopni naukowych, trudno zaklasyfikować. W moim przekonaniu można je nazwać badaniami mającymi umożliwić tylko uzyskanie właśnie kolejnego stopnia i może jeszcze ćwiczenie się w badaniach. Dokonując podziału badań ze względu na ich cele uznać też można, że dominują badania opisowe, przybierające formę badań diagnostycznych. Nie są zbyt często prowadzone badania wyjaśniające, generalizujące lub weryfikacyjne. Czasami też podejmowane w tym względzie próby bywają mało pogłębione, albo też wnioski generalizujące nie mają pełnego uzasadnienia w wynikach, które badacz uzyskuje. Albo też próba badawcza jest zbyt mała, źle dobrana, lub zastosowane metody nie umożliwiają osiągnięcia założonego celu. Dlatego coraz częściej na stawiane pytanie, co nowego wnosi badacz do nauki, odpowiedź okazuje się trudna. Badania diagnostyczne mają na celu stwierdzenie pewnego stanu rzeczy, pewnych faktów, cech. Umożliwiają poznanie i opis badanego zjawiska, czasami przyczyny, sformułowanie wniosków praktycznych do przeprowadzenia zmian. Zbyt często jednak, nawet jeśli takie wnioski są prezentowane, to przełożenie na działania praktyczne jest niewielkie lub żadne.

Zakończenie

Konkludując, w moim przekonaniu, konieczne jest w szerszym niż dotychczas zakresie stosowanie w badaniach z zakresu pedagogiki pracy szerokiej gamy metod badawczych. W tym miejscu warto przypomnieć, iż wyróżnia się dwie drogi postępowania badawczego. Krocząc jedną z nich badacz podporządkowuje się metodologii opartej na założeniach filozofii pozytywistycznej i posługuje się w swych badaniach metodami ilościowymi. Zakłada on istnienie obiektywnego świata, możliwości równie obiektywnego poznania go, przy pomocy precyzyjnie skonstruowanych narzędzi. Bada tylko poddające się pomiarowi obiekty, poszukując mię-

dzy innymi zależności przyczynowo-skutkowych, aby odkrywając je, móc wywierać skuteczniejszy wpływ na rzeczywistość. Krocząc drugą drogą badacz mając świadomość jedności ze światem a badaniem, zakłada subiektywny charakter własnej wiedzy jak i każdego poznania. Uważa, że badając rzeczywistość społeczną musi się posługiwać narzędziami „miękkimi”, elastycznymi, które łatwo można przekształcić po to, aby dostrzec w badanym zjawisku nieprzewidziane przez niego wcześniej aspekty. Posługuje się wobec tego metodami jakościowymi, przy pomocy których może docierać bardziej „w głąb” badanego zjawiska a także poszerzyć perspektywę jego oglądalności (kontekst)⁴.

Każda z określonych metod ma swoje zalety, lecz również wewnętrzne ograniczenia. Aby zminimalizować stopień wpływu specyficzności określonych metod na konkretne dziedziny wiedzy, badacz może wykorzystać dwie metody zbierania danych do przetestowania tej samej hipotezy. Jest to istota triangulacji, która pozwala przewyciężyć ograniczenia wynikające z przyjęcia jednej metodologii. Dzięki łączeniu różnych metod w jednym badaniu można częściowo pokonać brak dokładności wynikający z zastosowania jednej metody i przeprowadzeniu badań tylko przez jednego badacza⁵.

Według N. Denzina można wyróżnić cztery typy triangulacji:

1. Triangulacja źródeł – porównuje się dane pochodzące od różnych osób, z różnych źródeł, z różnych miejsc, terenu i z różnego czasu.
2. Triangulacja badaczy – porównuje się wnioski, do których dochodzi kilku badaczy pracujących w tym samym terenie.
3. Triangulacja metod – porównuje się dane zebrane różnymi metodami.
4. Triangulacja teorii – porównuje się interpretacje danych w różnych perspektywach teoretycznych⁶.

Stosowanie takiego podejścia wydaje się w pedagogice pracy tym bardziej zasadne, że złożoność przedmiotu badań pedagogiki pracy stwarza też poważne trudności metodologiczne z formułowaniem i klasyfikowaniem problemów badawczych. Mamy bardzo często do czynienia z mnożeniem problemów, w zależności od lokalnych potrzeb oraz preferencji poszczególnych badaczy, co powoduje, że zacierają się właściwe hierarchie i struktury. W tej sytuacji, Stefan M. Kwiatkowski za racjonalne uznaje odwoływanie się do teorii systemów i podział problemów badawczych na poznawcze i decyzyjne. Do problemów poznawczych zalicza: eksplorację, klasyfikację i eksplikację. Problemami decyzyjnymi są: postulacja, optymalizacja i realizacja. Wyjaśniając te procesy, zwraca uwagę, że:

- eksploracja – wstępne rozpoznanie obszaru badań, umożliwi wyodrębnienie interesujących nas elementów systemu kształcenia zawodowego i ich opis, głównie w kategoriach ilościowych;
- klasyfikacja – odnosi się do właściwości wyróżnionych elementów systemu kształcenia, a punkt ciężkości przenoszony jest z danych ilościowych na jakościowe;

⁴ T. Bauman, *O możliwości zastosowania metod jakościowych w badaniach pedagogicznych*, [w:] T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995, s. 55.

⁵ Ch. Frankfort Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001, s. 222.

⁶ Cyt. za: K. Konarzewski, *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*, Warszawa 2000, s. 33.

- eksplikacja – po stwierdzeniu faktów (eksploracja) i zbadaniu elementów (klasyfikacja) przechodzimy do badań wyjaśniających związki (eksplikacji); jest to ostatni etap badań poznawczych;
- postulacja – jest efektem dysonansu pomiędzy stanem aktualnym, a stanem projektowanym; projekt wymaga wskazania celów i sprecyzowania warunków ich realizacji;
- optymalizacja – działania wymagające poszukiwania najdogodniejszych, z punktu widzenia przyjętych kryteriów, dróg prowadzących do założonych celów;
- realizacja – problemy odpowiadające na pytania o istniejące zasoby umożliwiające wprowadzenie do praktyki edukacyjnej postulowanych zmian⁷.

Można zatem rozpatrywać kierunki badań w pedagogice pracy w kontekście eksploracji, klasyfikacji, eksplikacji, a także postulacji, optymalizacji i realizacji.

Bibliografia

- Bauman T., *O możliwości zastosowania metod jakościowych w badaniach pedagogicznych*, [w:] T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995.
- Frankfort Nachmias Ch., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- Gerlach R., *Pedagogika pracy – subdyscyplina bez metodologii badań?*, [w:] Gerlach R. (red.), *Pedagogika pracy w perspektywie dyskursu i przyszłości*, Bydgoszcz 2010.
- Konarzewski K., *Jak uprawiać badania oświatowe. Metodologia praktyczna*, Warszawa 2000.
- Kwiatkowski S.M., *Metodologiczne problemy pedagogiki pracy*, [w:] *Pedagogika Pracy* 1995, nr 26-27.
- Nowacki T. (red.), *Metodologia pedagogiki pracy*, Warszawa 1978.
- Palka S., *Humanistyczne podejście w badaniach pedagogicznych i praktyce pedagogicznej*, [w:] D. Kubinowski, M. Nowak (red.), *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, Kraków 2006.

⁷ S. M. Kwiatkowski, *Metodologiczne problemy pedagogiki pracy*, [w:] *Pedagogika Pracy* 1995, nr 26-27, s. 53.